

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η μελέτη του Βεργιλίου προσφέρει την πλουσιότερη ανταμοιβή που μπορούν να προσφέρουν τα Λατινικά Γράμματα στους μνημένους, και μέσα σ' αυτήν τη μελέτη το 4ο Βιβλίο της *Αινειάδας* κατέχει μια ειδική θέση. Θα μπορούσε να είχε παραλειφθεί εντελώς, χωρίς να αφήσει κάποιο εμφανές χάσμα στο επικό θέμα του έργου. Αλλά, αν ο Βεργίλιος δεν το είχε γράψει και δεν το είχε τοποθετήσει εκεί που το τοποθέτησε, η *Αινειάδα* τότε θα είχε παραμείνει για πάντα μέσα στην αχλύ του μύθου, διότι σ' αυτό το βιβλίο είναι που ο ποιητής μάς μιλάει για την πιο αληθινή από τις ανθρώπινες εμπειρίες, μάλιστα χωρίς να την κάνει ρομαντική και χωρίς να κρύβει τις οδυνηρές πληγές της. Η Διδώ του και ο Αινείας του είναι μια γυναίκα και ένας άντρας που είναι ερωτευμένοι. Αργότερα, όταν η τραγική ιστορία θα έχει διανύσει τη διαδρομή της, η λύπη του Αινεία για τη Διδώ αντικατοπτρίζεται μέσα σ' όλη τη ζωή και τις πράξεις του, έτσι ώστε να μην είναι ποτέ δυνατόν να τον σκεφτούμε ως οποιονδήποτε άλλον παρά μόνον ως τον άντρα που η Διδώ αγάπησε και ο οποίος ενάντια στον εαυτό του και στο περρωμένο του αγάπησε επίσης τη Διδώ.

Πρόκειται για ένα βιβλίο που σε τελευταία ανάλυση πρέπει να ερμηνευθεί από τον αναγνώστη στα κατάβαθα της καρδιάς του, χωρίς τον ψυχρό οδηγό του “σχολαστικού μόχθου”, όπως τον αποκαλεί ο Dryden. Καθώς ο αναγνώστης το διαβάζει και το ξαναδιαβάζει, η δύναμη και η αλήθειά του γίνονται ολοένα πιο ξεκάθαρες και έντονες. Αν ο Βεργίλιος δεν είχε γράψει τίποτε άλλο εκτός από αυτή την ιστορία της “Διδώς της Καρχηδονίας, άνθους και φανού της Τύρου”, αυτή και μόνον θα του είχε εξασφαλίσει το δι-

καίωμα να στέκει δίπλα στους μεγαλύτερους Έλληνες τραγικούς, όχι μόνον για τη στιβαρή και ανυποχώρητη διατύπωση μιας πικρής ηθικής σύγκρουσης, όχι μόνον για τον έλεο και τον φόβο, με τα οποία επιτυγχάνει την κάθαρση των συναισθημάτων μας, όχι μόνο για την ευγενή απλότητα της αντίληψής του, αλλά επίσης και για την οικονομία της πλοκής του και τη σταθερή προώθησή της. Ο αναγνώστης που διαβάζει αυτήν την ιστορία για πρώτη φορά, μη γνωρίζοντας τίποτε από όσα πρόκειται να εκτυλιχθούν, πρέπει να συνταραχθεί, όπως και στην πρώτη ανάγνωση της *Αντιγόνης* ή του *Οθέλλου*. Η καρδιά του σχίζεται και εδώ εξίσου και η συνειδήσή του κατακερματίζεται από την υπόθεση, η οποία παρά τις ηρωικές προδιαγραφές της παραμένει μέσα στα όρια μιας πιστευτής ανθρώπινης εμπειρίας. Ο Thomas Hardy στο έργο του *The Woodlanders* περιγράφει το απομονωμένο Little Hintock ως ένα μέρος όπου, “κατά διαστήματα εκτυλίσσονταν δράματα γνήσιας Σοφοκλείας έντασης και μεγαλείου, εξ αιτίας της συσσώρευσης έντονων παθών και της στενότητας αλληλεξάρτησης των εκεί ανθρώπων”. Η τραγωδία του πάθους της Διδώς θα μπορούσε, ουσιαστικά, να συμβεί οποιαδήποτε στιγμή στα Μικρά Χίντοκ του σήμερα.

Το 4ο Βιβλίο πρέπει να το δούμε μέσα στο ευρύτερο πλαίσιό του. Στο 1ο Βιβλίο η Διδώ έχει συνδράμει τους ναυαγούς Τρώες, έχει ήδη ακούσει για την καλή φήμη του Αινεία και, όταν επιτέλους τον συναντά, η καρδιά της τον συμπονεί, γιατί κι αυτή κάποτε αναγκάστηκε να φύγει μακριά από το σπίτι της.

me quoque per multos similis fortuna labores
 iactatam hac demum voluit consistere terra.
 non ignara mali miseris succurrere disco¹.

Εκεί και τότε ο Αινείας διηγείται στη Διδώ την ιστορία της άλωσης της Τροίας, μάλιστα με τέτοια τέχνη ώστε εμείς να βλέ-

1. ΣτΜ., Aen. I. 628-30.

πουμε μέσα από τα μάτια της Διδώς το πόσο αυτός υποφέρει. Στην αρχή του 4ου Βιβλίου η ιστορία του τελειώνει, και η Διδώ χάνεται στον έρωτά της. Όταν το πάθος της οδεύει προς το τέλος του, πάνω στη νεκρική πυρά που η ίδια έστησε, και ο Αινείας αποπλέει για να εκπληρώσει αυτό που οι θεοί θεωρούν σωστό, έχουν βιωθεί οι ευτυχισμένες ώρες μαζί της μια για πάντα. *Dis aliter visum*: το βιβλίο προσφέρει μια φευγαλέα ματιά που μας επιτρέπει να δούμε εκείνον, όπως θα μπορούσε να ήταν. Ένα κεφάλαιο στη ζωή του έχει κλείσει, αλλά οι αναμνήσεις του δεν τον αφήνουν ποτέ. Στο 6ο Βιβλίο ο Αινείας συναντά το βλοσυρό φάντασμα της στους *Lugentes Campi*, στα “Broken-Hearted Fields” (Καρδιορραγέντα Πεδία), όπως τα αποκαλεί ο Flecker, και εκεί την εκλιπαρεί αλλά αυτή αρνείται να τον ακούσει, οπότε εκείνος

casu concussus iniquo

*prosequitur lacrimans longe et miseratur euntem*².

Πολύ αργότερα η σκέψη του γυρίζει και πάλι στη Διδώ, την πικρή στιγμή που ο νεαρός γιος τού φίλου του Ευάνδρου, ο Πάλλας, κείται νεκρός και ο Αινείας τοποθετεί πάνω στο σώμα του αγοριού ένα ευγενές ένδυμα που το είχε φτιάξει εκείνη κάποτε, *laeta laborum* (xi. 73): αυτές οι δύο λέξεις μάς βοηθούν να καταλάβουμε τι απαρνήθηκε ο Αινείας για να κερδίσει την Ιταλία του.

Η αρχή του 4ου Βιβλίου παρουσιάζει τη Διδώ, άπτηνη και σε αγωνία, να αναζητά παρηγοριά και συμβουλή από την αδερφή της Άννα. Στο τέλος του βιβλίου την βλέπουμε να πεθαίνει πάνω στην πυρά, με την Άννα στο πλευρό της να κάνει ό,τι μπορεί να κάνει η τρυφερότητα μιας αδερφής για να γλυκάνει τη σκληρότητα του θανάτου. Στα γεγονότα που διαδραματίζονται μεταξύ αυτής της πρώτης σκηνής και της τελευταίας η Άννα δεν συμμετέχει άμεσα. Καμιά ανθρώπινη μεσολάβηση δεν μπορεί να σώσει τη

2. ΣτΜ., Aen. VI. 475-76.

Διδώ από την ταχύτατη ροή του πεπρωμένου της. Παρόλα αυτά η παρουσία της Άννας είναι αισθητή ως το τέλος, και η τραγωδία της Διδώς παρουσιάζεται ως οικογενειακό δράμα. Η ένταση της αρχής του βιβλίου μειώνεται ελάχιστα στα γεγονότα που ακολουθούν. Η Διδώ ακούει από την Άννα τη συμβουλή που ήλπιζε να ακούσει, έστω και ενάντια στη θέλησή της. Ακολουθεί τη συμβουλή της αλλά δεν βρίσκει γαλήνη, ενώ εμείς γνωρίζοντας το κορωμένο πάθος της ακούμε τις δύο ειρωνευόμενες θεές, την Ήρα και την Αφροδίτη, να συμφωνούν μεταξύ τους ότι δεν θα φιλονικήσουν για το θύμα του παιχνιδιού τους. Μετά ακολουθεί η εκτυφλωτική λάμψη της συνάντησης: μια μοναδική, εξάισια στιγμή άκρατης ευτυχίας, καθώς η Διδώ και ο Αινείας καλπάζουν συντροφιά. Και έπειτα η καταγίδα και τα απόκοσμα στοιχεία της φύσης, μάρτυρες της ένωσής τους στη σπηλιά.

Τώρα το σκηνικό αλλάζει και εμείς ακούμε τα σχετικά κουτσομπολιά, μεταφερόμενα από τη Φήμη στην προμελετημένη πορεία της, μέχρι να φθάσει στο μόνο πρόσωπο που μπορεί να κάνει και στους δύο τη μεγαλύτερη ζημιά, στον Ιάρβα. Σε όλα αυτά, αλλά και στην αλαζονική, οργισμένη προσευχή του Ιάρβα προς τον Δία, καθώς και στην άμεση ανταπόκριση του Δία, ο οποίος αποστέλλει τον Ερμή με ένα μήνυμα επιτακτικό προς τον Αινεία (εδώ ο Βεργίλιος απεικονίζει την αρρενωπή απόφαση του Δία τόσο αλάνθαστα όσο έχει δείξει και τη θηλυκότητα των δύο θεαινών), εμείς βλέπουμε και συνειδητοποιούμε τις αναπόδραστες δυνάμεις που κυβερνούν τις ζωές των θνητών ανθρώπων. Γίνεται επίσης σαφής υπενθύμιση ότι κανείς δεν μπορεί να ξεφύγει από την ευθύνη των πράξεών του. Η Διδώ έβαλε σε πειρασμό τον Αινεία κι ο Αινείας υπέκυψε, επομένως πρέπει να υποστούν τις συνέπειες και οι δύο. Έτσι, το σκηνικό έχει στηθεί για τη σκληρή σύγκρουση των δύο θελήσεων, καθώς Αινείας και Διδώ συναντιούνται πρόσωπο με πρόσωπο. Η ένταση ανεβαίνει καθώς η Διδώ μιλά στον Αινεία, και δεν χαλαρώνει ενόσω ο Αινείας απαντά, διότι κι εκείνος, πα-

ρά την επιφανειακή του ψυχρότητα, καταπιέζεται και τεντώνεται ως το σημείο θραύσης. Στη συνέχεια υπάρχει μια περαιτέρω κλιμάκωση στην άγρια μανία της δευτερολογίας της Διδώς, με αποκορύφωμα τη λιποθυμία και τη μεταφορά της.

Στο υπόλοιπο βιβλίο γινόμαστε μάρτυρες της παλίρροιας των αποφάσεών της: η αξιοθρήνητη απόπειρα να κερδίσει χρόνο για να “εκπαιδευτεί στη θλίψη”, μετά η διαπίστωσή της ότι χάθηκε κάθε ελπίδα, ύστερα η σκοτεινή ψηλάφηση της μαγικής τελετουργίας, στην οποία η Διδώ αφήνει τον πραγματικό κόσμο για τις σκιές του υπερφυσικού τρόμου· έπειτα η εξασθένησή της, καθώς αποκαμωμένη λογομαχεί με τον εαυτό της, μέχρις ότου φθάσει να δει για άλλη μια φορά ότι μόνον ο θάνατος μπορεί να βάλει τέλος στη δυστυχία της, ενώ κατηγορεί παράλογα την Άννα για όλα αυτά, και τέλος η επιστροφή στη συνειδητοποίηση ότι έχει αδικήσει τον νεκρό σύζυγό της Συχαίο. Στη συνέχεια ο Βεργίλιος μας παρουσιάζει βιαστικά τον Αινεία, ταραγμένον και σε έντρομη σπουδή εξαιτίας μιας δεύτερης προειδοποίησης του Ερμή. Η Διδώ, βλέποντας την αναχώρησή του, φτάνει καταρχήν σε έναν άγριο ασυνάρτητο παροξυσμό, μετά – πόσο ραγδαία αλλάζουν οι διαθέσεις της – συνέχεται και με καλοζυγισμένα, συγκροτημένα λόγια ξεστομίζει την κατάρα της Καρχηδόνας πάνω στο γένος των Τρώων. Έτσι φτάνουμε στην αγωνία του θανάτου πάνω στη νεκρική πυρά, – ενώ έχει ήδη προηγηθεί ο περήφανος αποχαιρετισμός της στη ζωή – και στην τελική σκηνή όπου εκείνη και η Άννα είναι για άλλη μια φορά μαζί, μέχρις ότου η ψυχή της γλιστράει απαλά στην αγκάλη των ανέμων.

Ο Βεργίλιος σχεδίασε το 4ο Βιβλίο με καθαρές και στέρεες γραμμές. Γνώριζε καλά πώς ήθελε να είναι η Διδώ του. Είμαι σίγουρος ότι ούτε εξεπλάγη ούτε τον έφερε σε αμηχανία το δημιουργημά του, όπως έχουν προτείνει μερικοί. Από την αρχή με ξεκάθαρο τρόπο την παρουσιάζει παρορμητική, τρυφερή, μοναχική, μπερδεμένη και πάντα παθιασμένη. Ο Βεργίλιος εξελίσσει τον χα-

ρακτήρα της με σταθερό χέρι και —όπως σημείωνε ο Sellar πριν από ογδόντα χρόνια περίπου— η Διδώ “γίνεται όλο και πιο αληθινή, καθώς το αίσθημά της βαθαίνει”. Βρίσκεται στο έλεος των μεταβαλλόμενων διαθέσεών της³, η ήσυχη φωνή της συνείδησής της δεν ηρεμεί ποτέ ολοκληρωτικά, καθώς η ίδια πάντα μισοφοβάται τον όλεθρο, ενώ ελπίζει παρά προσδοκίαν ότι όλα θα πάνε καλά. Ποτέ δεν απορρίπτει ολότελα τον Αινεία. Ακόμα κι όταν βλέπει πόσο άκαμπτος είναι, εκείνη προβαίνει σε μία τελευταία έκκληση στην ευσπλαγχνία του μέσω της Άννας. Όταν αποτυγχάνει, χάνει τα λογικά της και σε περίεργα οράματα βλέπει τον νεκρό σύζυγό της, και σε τρομακικά όνειρα τον ζώντα εραστή της. Όταν —τόσο απρόθυμα— ετοιμάζει τις μαγικές της τελετές για να ξεγελάσει την Άννα, εξακολουθεί να μισο-υποκρίνεται ότι όλα γίνονται για να ξανακερδίσει εκείνον. Ακόμα κι όταν έχει πάρει την απόφαση να πεθάνει, πάλι οπισθοχωρεί, αν και η οπισθοχώρηση της είναι άχρηστη, και το ξέρει. Στα τελευταία της, ύστερα από όλο τον μανιασμένο θυμό της, συνεχίζει να σκέφτεται τον Αινεία με τρυφερότητα, σ’ αυτές τις ευγενείς στιγμές που βρίσκεται πάνω στη νεκρική πυρά. Ο Βεργίλιος δεν κρύβει πουθενά τη συμπάθειά του για τη Διδώ και θέλησε να νιώθουν το ίδιο και οι αναγνώστες του: κι εκείνοι πάντα το έπραξαν.

“Η ιστορία της Διδώς στοίχειωσε τη φαντασία της Ευρώπης αποσπώντας δάκρυα από αμαρτωλούς και αγίους, από τον Άγιο Αυγουστίνο τον τέταρτο αιώνα ως και τον Anatole France τον εικοστό.”⁴. Αν ο Βεργίλιος είχε πραγματικά την πρόθεση —όπως ισχυρίζονται μερικοί— να δουν οι σύγχρονοί του στη Διδώ απλώς μια εικόνα της Κλεοπάτρας, τότε πώς μπορούσε να ευχηθεί κάτι τέτοιο ή να το πετύχει; Ωστόσο, ο ποιητής δεν κρύβει τα σφάλ-

3. Πρβ. Dryden, *Dedication of the Aeneis*, τ. xiv της έκδ. του 1808, σ. 173.

4. G. S. Gordon, *Virgil in English Poetry*, στο: *Discipline of Letters*, Oxford, 1946, σ. 23.

ματα της Διδώς. Αθέτησε τον λόγο της προς τον Συχαίο, πράγμα που, ενώ για το σημερινό πνεύμα δεν είναι σφάλμα, τότε αποτελούσε προσβολή των πιο παλαιών και αυστηρών παραδόσεων της Ρώμης. Εξαπάτησε τους μάντις και τη γριά παραμάννα του Συχαίου, και την ίδια την αδελφή της, την Άννα. Είναι περήφανη μέσα στη δύναμή της και αυτό που την πονά από την εγκατάλειψη του Αινεία είναι η πληγωμένη της υπερηφάνεια. Μπορεί και βλέπει με ποιο τρόπο ο Αινείας κατέστρεψε τη ζωή της, αλλά δεν είναι σε θέση να δει με ποιον τρόπο η ίδια κατέστρεψε τη δική του. Πάνω απ' όλα ο Βεργίλιος μας την παρουσιάζει ως μία εκμαυλιστριά της σάρκας, βίαια κτητική και κατακυριευμένη από το πάθος της. Παρόλα αυτά την λυπάται και η λύπη του υπερβαίνει τις αδυναμίες της. Μας βασανίζει με τη δυστυχία της, οπότε στο τέλος δεν θυμόμαστε τίποτε άλλο εκτός από την αρχοντιά της. “Αποτελεί δείγμα μεγάλου συγγραφέα”, παρατηρεί ο καθηγητής L. C. Knights σε ένα άρθρο του για το *Αντώνιος και Κλεοπάτρα*⁵ του Shakespeare, “ότι έχει την ικανότητα να προκαλεί τη συμπάθεια μας, ακόμα και τον θαυμασμό για κάτι που σε τελευταία ανάλυση απορρίπτεται ή καταδικάζεται”. Ο Βεργίλιος διαθέτει αυτή την ικανότητα στην περίπτωση της Διδώς.

Αλλά αν ο Βεργίλιος συνέλαβε ευθύς εξ αρχής τη Διδώ με ξεκάθαρο τρόπο στο μυαλό του, το ίδιο έγινε και για τον Αινεία. Δεν τον βλέπουμε όπως βλέπουμε τη Διδώ. Η άμεση παρουσία εκείνης δεσπόζει στο βιβλίο: ο χαρακτήρας του Αινεία παρουσιάζεται ως επί το πλείστον με πλάγιο τρόπο, είτε μέσω κάποιας σημαίνουσας λέξης (πρβ. στ. 281, 291, 393) είτε συμπερασματικά από την ίδια του την συμπεριφορά (πρβ. στ. 332, 360). Τον περισσότερο χρόνο τον βλέπουμε μέσα από τα μάτια άλλων: μέσα από τα μάτια της Διδώς, μέσα από την παραμορφωμένη και παραμορφωτική όραση της *Φήμης*, ή μέσα από τους οργισμένους χλευ-

5. *Scrutiny* 16, 1949, 322

ασμούς του Ιάρβα, μέσα από την απότομη δυσαρέσκεια του Δία, ή μέσα από την ανεπιτυχή αποστολή της Άννας. Αυτοπροσώπως, και με όλη την υπερηφάνεια της ηρωικής ομορφιάς του, εμφανίζεται στην ερωτική τους συνεύρεση· στην Καρχηδόνα, ευτυχισμένος και πολυάσχολος με την ανοικοδόμηση της πόλης, όταν ο Ερμής έρχεται να του καταστρέψει όλη την καινούργια ζωή του· στη μεγάλη κεντρική σκηνή, όπου απαντά στην έκκληση της Διδώς, και, τέλος, στην εσπευσμένη αναχώρησή του από την Καρχηδόνα. Δεν θέτει θέμα αν θα υπακούσει ή όχι στην εντολή του Ερμή, μολαταύτα η πρώτη του έγνοια είναι πώς, υπακούοντας, θα πληγώσει λιγότερο τη Διδώ. Και στο τέλος, χρειάζεται δεύτερη προειδοποίηση εξ ουρανού για να εφαρμόσει την απόφασή του. Παρόλο που ο Βεργίλιος μάς εξηγεί αναλυτικά πώς ερμήνευσε η Διδώ την παράξενη γαμήλια τελετή στη σπηλιά (στ. 172), εντούτοις δεν μας λέει τίποτα για τη σχετική άποψη του Αινεία· μόνον αργότερα, στον μοναδικό του λόγο προς την Διδώ (στ. 333-361), τού επιτρέπεται η άμεση αποκάλυψη του εαυτού του. Από αυτόν ακριβώς τον λόγο και με μια επιφανειακή θεώρηση είναι που γενικώς κρίνεται ο Αινείας, αλλά ακόμα κι εκεί τα λόγια του δεν μας λένε όλες του τις σκέψεις.

Προσπάθησα στα σχόλιά μου να παρουσιάσω κάτι απ' όλα αυτά τα ηχηρά υπόγεια ρεύματα της έντασης αυτού του λόγου, ο οποίος μόνον εσκεμμένα θα μπορούσε να αγνοηθεί. Η Διδώ δεν δυσκολεύεται να επιτρέψει στους πόθους της να υπερνικήσουν τη συνείδησή της· αλλά και του Αινεία οι πόθοι είναι εξίσου δυνατοί και μόλις μετά βίας κερδίζει τη νίκη σε βάρος τους: ο λόγος του δείχνει εύγλωττα τη σύγκρουση, που για κείνον ήταν δυσκολότερη απ' ό,τι μπορούσε να καταλάβει η Διδώ. Γι' αυτό και η περίφημη φράση *at pius Aeneas* (στ. 393), με την οποία ο Βεργίλιος καταδεικνύει τη νίκη του, περιέχει όλη την αγωνία της παραίτησής του μπροστά στο ανεξήγητο της θειικής προσταγής. Τη Διδώ την αγάπησε και δεν ήταν αρκετά δυνατός να αντέξει τον

πειρασμό που αυτή έφερε. Η επιφανειακή εικόνα που φιλοτέχνησε γι' αυτόν ο Βεργίλιος μόνον κατάπληξη μας προκαλεί για την συμπεριφορά του. Και η κατάπληξη είναι τόσο ισχυρή, ώστε ξεχνούμε ότι το σφάλμα της Διδώς – στη συμπεριφορά της απέναντί του – ήταν τόσο βαρύ όσο και το δικό του. Ο Βεργίλιος παρουσιάζει τον Αινεία ως άνθρωπο που τον προβληματίζει και τον πληγώνει το θέμα του πόνου, όχι μόνον του πόνου που υφίσταται ο ίδιος αλλά και του πόνου που προκαλεί. Έχει επίσης παρουσιάσει, αν και με λιγότερη στοργή, την Άννα και τον Ιάρβα παρόμοια σασιτισμένους. Σωστά έγραψε ο Dryden με το σοβαρό του ύφος: “αμφιβάλλω ότι υπήρξε κάπου σφάλμα. Το φταίξιμο το φέρει μάλλον ο Δίας παρά ο Βεργίλιος ή ο Αινείας”⁶. Γιατί σε ποιον άλλον εναπόκειται το σφάλμα, αν όχι στα άστρα τους; Οι θεοί που επέτρεψαν να εξαπατηθεί και να προδοθεί η Διδώ είναι οι ίδιοι θεοί που επέτρεψαν να μπει σε πειρασμό ο Αινείας και να υποκύψει. Η δική του πληγή είναι, κατά έναν τρόπο, τόσο τρομερή όσο και η δική της, και αν ο Βεργίλιος ξυπνά μέσα μας τη συμπόνοια για κείνη, όπως πράγματι το κάνει, πρέπει να τον αφήσουμε να ξυπνήσει μέσα μας τη συμπόνοια και για τον Αινεία. Δεν πρέπει να λησμονούμε την τελευταία τους συνάντηση στον Κάτω Κόσμο. Η Διδώ είχε εκεί τον Συχαίο για να στραφεί προς αυτόν και αυτός “ανταποκρίνεται στις φροντίδες της και την αγαπά εξίσου”. Αλλά ο Αινείας έχει χάσει τη Διδώ, όπως προηγουμένως είχε χάσει και την Κρέουσα. Κι αργότερα, όταν τον πλησιάζει η Λαβινία, τον βρίσκει μέσα στη λύπη του. Ανθρώπινη ανακούφιση ή συγχώρεση δεν βρήκε πουθενά στο σκληρό και πικρό του μονοπάτι, που μόνος του το έκανε ακόμα πιο θλιβερό με τις συνέπειες των πράξεών του.

Το 4ο Βιβλίο ανήκει αποκλειστικά στον Βεργίλιο, τόσο ως προς το πνεύμα της σύλληψής του και την προβληματική του, όσο

6. *Dedication of the Aeneis*, σ. 171.

και ως προς τον τρόπο της επεξεργασίας του. Ο ποιητής πήρε μια παραδοσιακή ιστορία, από την οποία διαθέτουμε αμυδρούς αποηχούς⁷, και την μετέφερε από το μουσείο του μύθου στον ζωντανό κόσμο. Μπορεί να μας πουν ότι ο Όμηρος είχε ήδη συλλάβει την Καλυψώ, πολύ πριν ο Βεργίλιος σκεφθεί τη Διδώ. Ο Σέρβιος μπορεί να μας λέει ότι όλη η ιστορία πάρθηκε από τον Απολλώνιο τον Ρόδιο, και καλά κάνει τόσο ο ίδιος όσο και ο Μακρόβιος που το πιστεύουν. «Είναι ακριβώς το ίδιο μ' αυτό που λένε μερικοί ότι ο Milton έκλεψε το ποίημά του από έναν Ιταλό περιπατητή ονόματι Andreino»⁸. Από την πραγμάτευση του σχετικού μύθου, την οποία έκανε ο Ναίβιος, μπορούμε ελεύθερα να συμπεράνουμε ό,τι θέλουμε⁹. Μπορούμε επίσης, αν το επιθυμούμε, να δούμε στην Αριάδνη του Κάτουλλου ένα αχνό πρότυπο της μεγαλοπρέπειας της Διδώς. Ο Βεργίλιος τα είχε όλα μπροστά του και, επιπλέον, είχε μπροστά του τον απέραντο καμβά της ελληνικής τραγωδίας, την οποία είχε καταγράψει ολόκληρη το ανήσυχο πνεύμα του. Όμως το να του αρνηθούμε την πλήρη και προσωπική δημιουργία, είναι σαν να απαρνιόμαστε τα ίδια τα θεμέλια της ποίησης. Σε τελευταία ανάλυση η ιστορία της Διδώς και του Αινεία, όπως την έχει αφηγηθεί ο Βεργίλιος, είναι παγκόσμια. Την αφηγήθηκε μ' αυτόν τον τρόπο, γιατί αυτή είναι η ερμηνεία που δίνει ο ποιητής σε μια ανθρώπινη εμπειρία, η οποία ξεπερνά όλες τις άλλες στη σημασία της για τον άνθρωπο, και γιατί ο ήρωας του έπους του δεν θα μπορούσε να είναι — για κείνον και για τους σκοπούς του — μια ανούσια μορφή απομονωμένη από τον ατελή κόσμο της πραγματικότητας, ανέγγιχτη και ατυράννηστη από τους ανιγματικούς θεούς της. Μπορεί να θρη-

7. Βλ. την έκδοση του Pease, σ. 14 κεξξ.

8. Christofer Pitt, στο: *The Works of Virgil, Latin and English*, London, 1753, τ. 2, σ. 269, πρβ. Dryden, ό.π., σ. 181 κεξξ.

9. Βλ. Pease, σ. 18 κεξξ.

νούμε για τη Μήδεια του Απολλώνιου ή για την Αριάδνη του Κάτουλλου, καθώς γυρίζουμε τη σελίδα, αλλά η Διδώ ξεπερνά τα όρια του κειμένου και είναι πάντοτε μαζί μας.

“Quid enim miserius misero non miserante se ipsum et flente Didonis mortem, quae fiebat amando Aenean, non flente autem mortem suam, quae fiebat non amando te, deus, lumen cordis mei et panis oris intus animae meae et virtus maritans mentem meam et sinum cogitationis meae?” Έτσι θρηνούσε ο Άγιος Αυγουστίνος, πριν από χίλια πεντακόσια χρόνια περίπου¹⁰.

Στην προετοιμασία αυτής της έκδοσης σκοπίμως συμβουλευτήκα λίγες σχολιασμένες εκδόσεις και λίγα βιβλία για το έργο του Βεργιλίου. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Mackail, στον πρόλογο της *Αινειάδας* του (Οξφόρδη, 1930), τα υπομνήματα μπορούν να διογκωθούν υπέρμετρα “από ατολμία ή φόβο του συγγραφέα μην τον κατηγορήσουν ότι δεν είναι ενημερωμένος βιβλιογραφικά”. Η ξεστασιά της έκδοσης του Mackail κερδίζει σταδιακά τον αναγνώστη και είναι πλούσια σε σοφία. Χρησιμοποίησα την έκδοση των Heyne-Wagner (4η έκδοση, Λειψία και Λονδίνο, 1830-41), την πιο κλασική των κλασικών, που είναι πάντα απόλαυση να την έχεις στα χέρια σου. Τα *Aeneidea* του James Henry (Λονδίνο-Δουβλίνο-Meissen, 1873-92) ήταν συναρπαστικά και εξοργιστικά, εναλλάξ. Η έκδοση του Conington είναι ένα ασυμπαθές σήμερα βιβλίο, εξαιτίας του καταθλιπτικού σχήματος και της αυστηρής εμφάνισής του. Ο Page είναι απαραίτητος, παρόλη την κοντόφθαλμη κρίση του για τον Αινεία του 4ου Βιβλίου. Οφείλω πάρα πολλά στην απέραντη συλλογή του A. S. Pease, *P. Vergili Maronis Aeneidos Liber Quartus* (Harvard, 1935), που είναι από μόνη της μια εγκυκλοπαίδεια. Οι αρετές της ξεκαθαρίζουν αμέσως, αν παραβληθεί με το *Il Libro di Didone* του C. Buscaroli (Ρώμη-Μιλάνο, 1932). Αλλά, αν κάποιος θέλει να θυμάται ότι ο

10. Aug., *Conf.* i. 13.

Βεργίλιος είναι ποιητής, δεν πρέπει να ανατρέξει σε κανένα από τα δύο. Υπάρχει πολλή φρεσκάδα και οξυδέρκεια στον A. L. Irvine, στην έκδοση της μετάφρασης του Fanshawe του 1648 (*The Loves of Dido and Aeneas*, Οξφόρδη, Blackwell, 1924). Το παράτημά του για τον James Henry είναι γεμάτο ενδιαφέρον. Πολλή βοήθεια και καθοδήγηση βρήκα στην έκδοση του 1ου Βιβλίου από τον R. S. Conway (Cambridge, 1935).

Σε μια αρκετά διαφορετική κατηγορία ανήκει ο εξαιρετικός σχολιασμός του 6ου Βιβλίου από τον E. Norden (β' έκδοση, Βερολίνο-Λειψία, 1916· η τρίτη έκδοση του 1927 περιλαμβάνει πρόσθετες παρατηρήσεις, αλλά μου ήταν λιγότερο προσιτή, όπως φαντάζομαι ότι θα είναι και σε πολλούς). Αυτό το υπόμνημα είναι ένας θησαυρός επιστημοσύνης και εντρύφησης στον Βεργίλιο – ευγενώς παρουσιασμένος από έναν σπουδαίο εκδότη – και είναι ουσιαστικό για οποιαδήποτε μελέτη του Βεργιλίου, ειδικά για τις πολύπλευρες λεπτολογίες σε θέματα ύφους, γλώσσας και μέτρου. Εγώ το συμπλήρωσα με συχνές αναφορές σε άρθρα διαφόρων συγγραφέων από το *Archiv für lateinische Lexicographie*, κυρίως του P. Maas.

Απ' όλες τις φιλολογικές μελέτες για τον Βεργίλιο που θα μπορούσα να αναφέρω, θα ξεχώριζα αυτήν του R. Heinze, *Vergils epische Technik* (3η έκδοση, Λειψία-Βερολίνο, 1928), ένα βιβλίο που διαπνέεται από ανθρωπιά και ευαισθησία.

Άλλα βιβλία που συμβουλευτήκα συχνά είναι: τα τρία έργα του Warde Fowler, *Virgil's Gathering of the Clans*, *Aeneas at the Site of Rome* και *The Death of Turnus* (Οξφόρδη, Blackwell, 1918, 1919), καθώς επίσης:

C. Bailey, *Religion in Virgil* (Οξφόρδη, 1935), J. Sparrow, *Half-Lines and Repetitions in Virgil* (Οξφόρδη, 1931).

O *Index Verborum Vergilianus* (New Haven, 1911) του M. N. Wetmore μου πρόσφερε άπειρη βοήθεια.

Το κείμενο της έκδοσης αυτής είναι το κείμενο του Sir F. A.

Hirtzel (OCT, 1900), κατόπιν αδείας του Clarendon Press. Πήρα το θάρρος να προτιμήσω μια εναλλακτική ανάγνωση των στ. 54, 217, 593, 641, 646. Η έκδοση του Mackail (σ. lviii κεξξ.) παρέχει μια πλήρη εικόνα της χειρόγραφης παράδοσης του κειμένου. Για μια πιο περιληπτική παρουσίαση βλ. Pease, σ. 71 κεξξ.

Παρόλο που έδωσα ιδιαίτερη σημασία στον σχολιασμό της μετρικής του Βεργιλίου, δεν θεώρησα απαραίτητο να συμπεριλάβω μια πλήρη μορφολογική περιγραφή της δομής του εξαμέτρου, διότι κάτι τέτοιο έχει γίνει στην έκδοση του Sir Frank Fletcher του 6ου Βιβλίου (Οξφόρδη, 1941) και στην έκδοση του W. S. Maguinness του 12ου Βιβλίου (Λονδίνο, Methuen, 1953). Βεβαίως η Res Metrica του W. R. Hardie (Οξφόρδη, 1920) βοηθάει σε κάθε περίπτωση. Σε θέματα προσωδίας και χρήσης του μέτρου βρήκα πολλή καθοδήγηση στο *Latin Elegiac Verse* του M. Platnauer (Cambridge, 1951).

Είμαι ευγνώμων προς τον Sir Basil Blackwell, που μου επέτρεψε να χρησιμοποιήσω υλικό από μία διάλεξή μου που έδωσα στην “Βεργιλιανή Εταιρεία” με τίτλο *The Fourth Book of Aeneid*, και την οποία εκείνος εξέδωσε το 1951.